

A velencei kalmár bemutatásának szolnoki kísérlete, 1978

A II. világháború után *A velencei kalmár* nem került vissza a magyarországi színházak repertoárjára. A hiány nyilvánvalóan összefüggésben állt a magyar zsidó felekezeti lakosság 1940-es évekbeli sorsával, melynek következményeképpen, becslések szerint, „elpusztult a hazai zsidóság közel hatvan százaléka”.¹ A Kádár-rendszer puha diktatúrájában ugyan a zsidókérdés és az antiszemitizmus tömegszinten tovább élt, de a hazai zsidóság viszonylag védve élhetett. Mivel az 1956-os forradalom után „a zsidókérdés megint egyike lett a tabutémáknak, így antiszemita atrocitások, szellemi-politikai támadások sem érhették őket”.² A kádári vezetés tehát a békés, csendes asszimilációt preferálta, a holokausztnak részleges, a zsidókérdésnek pedig teljes, a Rákosi-korszakhoz hasonló

elsüllyesztésével, valamint a cionizmus és az antiszemitizmus egyidejű tiltásával.³ Mint azt Győri Szabó Róbert kifejtette, „a kádári Magyarországon tilos volt a zsidózás, de arról sem eshetett szó, hogy van-e antiszemitizmus. A zsidókérdés mint olyan, és annak bármelyik részleme tabukérdéssé, és ugyanakkor áthidaltnak, megoldottnak vett problémává minősült”.⁴ Természetesen ez csak az ideológia és a nyilvános diskurzusok szintjén jelentette a probléma megoldását, hiszen a különböző társadalmi csoportok közötti mély bizalmi, ideológiai és értékviszályt csak kibeszéléssel lehetett volna valamennyire oldani, de ez a Kádár-rendszer idején sem következett be. Így lehetőségként egyrészt maradt a zsidókérdés és az antiszemitizmus problémájának társadalmi szintű tabusítása, másrészt pedig a társadalmi cselekvők részéről az elfojtás. Ennek következtében kialakult amnéziát a Kádár-korszak szereplői egyéni és

Részlet a szerző 2018-ban megjelenő *Az idegen színpadra állításai* című könyvének egyik fejezetéből.

társadalmi szinten gyakorolták, hiszen egyaránt megfelelt a pártvezetők, illetve a lakosság (többségének) az elvárásainak.⁵

A holokauszt és a zsidókérdés tabusításának lassú feloldása az 1970-es években kezdődött,⁶ azoknak a történelmi munkáknak,⁷ illetve művészeti alkotásoknak a következtében, amelyek elkezdtek ezeknek az eseményeknek a feldolgozását.⁸ A hetvenes évek közepén kezdődött a zsidó áldozatiság legitim, felülről engedélyezett megszólalása, s az életrajzi emlékezés publikus irodalma gyorsan bővült.⁹ A nyolcvanas évek elején, 1981-ben New Yorkban napvilágot látott Braham monumentális, a magyar holokausztot is feltáró, monográfiája, 1984-ben pedig „Izraelben magyar-izraeli történésztanácskozást rendeztek a témáról, amit egy New York-i tanácskozás követett”.¹⁰ Az igazi áttörés az 1980-as években, „főként a vészkorszak negyvenedik évfordulójának kapcsán következett be. A korábban tabutémának számító zsidókérdésről véget ért a hallgatás, felgyorsultak, dinamizálódtak a zsidó tárgyú kutatások. Számos tudományos munka, tanulmánykötet és esszé jelenhetett meg a problémáról. A tömegkommunikációban, a sajtóban, folyóiratokban egyre-másra jelentek meg a zsidókérdéssel, az antiszemitizmussal, a holokauszttal kapcsolatos írások”.¹¹ Következésképp a holokauszt és a zsidókérdés

diskurzusa lassan kikerült a tabutémák közül, de azért még a nyolcvanas évek Magyarországon nem következett be a holokauszt kollektív emlékezeti helyé válása sem. Mindenesetre az előző időszakhoz képest viszonylagos nyitás jelentkezett, legalábbis ezeknek a témáknak a megtárgyalása tekintetében.

A velencei kalmár – bemutató-kísérletek

A holokausztot és a zsidókérdést érintő tabusításnak esett áldozatul Shakespeare műve is, majd a tabusítás lassú feloldásának folyamatába illeszkednek a bemutató-kísérletek. A tabusítás következtében a szöveg az 1940-es Nemzeti Színház-i bemutató¹² után több mint negyven évig elkerülte a hazai színpadokat, hiszen a II. világháború utáni időszak első bemutatóját csak 1986-ban tartották a Nemzeti Színházban.¹³ Az egyértelműen soha ki nem mondott tiltás ellenére, a színházak időnként megpróbálták becsempészni a szöveget a repertoárjukba. A második világháborút követő koalíciós időkből és a Rákosi-korszakból jelenleg nem tudunk arról, hogy bármelyik színház megkísérelte volna előadni a szöveget. Hála azonban annak az eljárásnak, miszerint a színházaknak kötelező jelleggel be kellett nyújtaniuk az évadterveiket engedélyeztetésre a

minisztériumnak, a Kádár-rendszerből már rendelkezünk némi információval *A velencei kalmár* bemutató-kísérleteiről. A műsortervekben először, az utolsó bemutató után több mint húsz évvel, az 1964–65-ös évadban említették, amikor a Nemzeti Színház próbálta meg eljátszani a darabot. Az engedélyeztetési procedúrára nyomást gyakorolva, vagy éppen a lehetséges reakciókat tesztelve, a *Film, színház, muzsika* című képes kulturális hetilap (mintegy spontán módon), olvasói levélre válaszolva idézte fel a darab előadáshagyományát a tizenkilencedik század elejétől az 1940-es bemutatóig, Major Tamás Shylock-fényképével illusztrálva az írást.¹⁴

A Nemzeti tervének elutasítása után, a következő évadban a Kazimir Károly vezette Thália Színház műsortervében bukkant fel *A velencei kalmár*. Hiába volt azonban Kazimir az MSZMP tagja, a Magyar Színházművészeti Szövetség főtitkára, a Budapesti Pártbizottság tagja, a felső vezetéssel közismerten jó kapcsolatokkal rendelkező, ún. megbízható rendező és színházigazgató, számára sem engedélyezték a bemutatót. Ezután ismét egy évtizedes csend következett. A következő színpadra állítási szándékról a Pécsi Nemzeti Színház 1977–78-as évadtervéből értesülhetünk. Itt valószínűleg az 1986-os előadás rendezője, Sík Ferenc szerette volna megrendezni,

de ekkor még nem kapott rá engedélyt.¹⁵ Ennek ellenére a Pécsi Nemzeti Színház a következő, 1978–79-es évadra vonatkozóan is beadta a darabot engedélyeztetésre, amelyhez már a szolnoki Szigligeti Színház is csatlakozott, ahol szintén szerepelt az évadtervben.

A szolnoki kísérlet – 1978

A szolnoki Szigligeti Színházban történt események, köztük *A velencei kalmár* bemutatójának kísérlete, viszonylag jól dokumentáltak, és sokat elmondanak a Kádár-korszak színházirányításáról. A bemutató-kísérlet a hazai színházi életet átrendező eseménysorba illeszkedett. Mégpedig abba, hogy 1978-ban a Nemzeti Színházba a szolnoki színházat addig vezető Székely Gábort és a kaposvári Csiky Gergely Színházat addig irányító Zsámbéki Gábort nevezték ki fő-, illetve vezető rendezőnek, akik megkapták az irodalomtörténész-kritikust, Nagy Pétert igazgatónak.¹⁶ Ennek következtében a szolnoki színház élére 1978. április 1-től, az addig a színházban dramaturgként dolgozó, Schwajda György került. Mivel Székely magával vitte a Nemzetibe a szolnoki színészek egy részét, Schwajdának gyorsan meg kellett oldania az új színészek szerződtetését. Mindez a nyilvánosság előtt történt, s a *Szolnok Megyei*

Néplap folyamatosan tudósított az eseményekről. Tanúsága szerint az igazgatócsere átmeneti időszaka sikeresen lezajlott, s a jubileumi társulati üléssel ünnepelték a színház megalapításának huszonötödik évfordulóját. A névtelen cikk szerzője kiemelte, hogy Tóth Dezső kulturális miniszterhelyettes jelenlétében „Majoros Károly megyei párttitkár köszöntötte a társulatot. Ezt követően Schwajda György, a Szigligeti Színház új igazgatója jutalmakat adott át a színház dolgozóinak.”¹⁷ Ekkor, 1978. április 11-én, minden nagyon rendben lévőknek tűnt a színháznál.

A színházzal foglalkozó következő írás 1978 júniusában látott napvilágot, amelyben interjú készült Schwajda Györggyel a színházzal kapcsolatos terveiről. Miután részletesen beszélt a színház addigi sikereiről¹⁸, Schwajda az 1978–79-es évad terveit részletezte. Az új bemutatóknak (Gorkij: *Hamis pénz*; Örkény: *Vérrokonok*; Mrožek: *Tangó*) és a színház repertoár-rendszerre való átállásának az említése mellett, Schwajda felhívta a figyelmet, hogy „igazi színházi csemegének ígérkezik, úgy gondolom, Shakespeare *Velencei kalmár* című drámájának premierje – a színház rég dédelgetett álma – a címszerepben vendégként Major Tamással”.¹⁹ Majd zárásként meg-

említette még, hogy „jóleső bizalom légkörében építgetjük a jövőnket, a megye és a város párt- és állami vezetői megértő figyelemmel kísérik munkánkat, bízunk tehát, hogy ha szükséges, tanácsai segítséggel úrrá tudunk lenni a felmerülő lakásgondjainkon”.²⁰ Ez utóbbi megjegyzésével Schwajda egyrészt a városi, megyei és minisztériumi vezetők jóindulatát és támogatását akarta megnyerni, másrészt pedig lépéskényszerbe hozva őket, nyilvánosságot biztosítani tervéhez, de azt is jelezve, hogy a felső vezetés tud elképzeléséről és támogatja is azt.²¹

A következő tudósítás a szolnoki színházról két héttel később, 1978. június végén jelent meg. Ebből arról számoltak be, hogy „vasárnap a MALÉV különgépével hazaérkezett a Román Szocialista Köztársaságból a szolnoki Szigligeti Színház társulata”,²² s a turné során „parádés előadásokat” produkáltak Galacban és Constancában. Két nap múlva, szintén a *Néplap* tudósított a színház „kitűnő hangulatú” évadzáró társulati üléséről, amelyen az évad értékelése, a következő évad bemutatói, az új társulati tagok bemutatása, valamint a jutalmak kiosztása után, Schwajda ismét megemlítette *A velencei kalmár*: „a jövő évadot, Shakespeare *A velencei kalmár* című művével kezdi a társulat – Major Tamással a főszerepben. A drámát negyven éve nem játszották hazánkban, akkor

is csak néhány előadásban”.²³ 1978. június végén tehát még mindig úgy tűnt, hogy minden rendben van a színháznál.

Nyár végén, augusztus 23-án, a színház ismét szerepelt az újságban, de ekkor már egészen más eseményekről tudósítottak. Az olvasók ekkor arról értesülhettek, hogy Tóth Dezső miniszterhelyettes és a megyei pártirányítás képviselőinek – Bartha László, Majoros Károly – jelenlétében megtartott évadnyitó társulati ülésen, „Schwajda Györgyöt színházigazgatói beosztásából – saját kérésére – felmentették. A színház új igazgatójává Kerényi Imrét [...] nevezték ki”.²⁴ Tóth hozzászólása után, Majoros Károly²⁵ megyei párttitkár pedig „kiemelte, hogy az új műsorszervezés szinkronban van közművelődési politikánkkal”.²⁶ Az olvasók tehát arról értesülhettek, hogy nemcsak a vezetés változott meg, de az évadterv is jelentősen átalakult: eltűnt belőle a Schwajda által beharangozott Mrožek- és Shakespeare-bemutató.

Miközben a *Néplap* nyilvános diskurzusa szerint 1978 nyarán a színházban és a színház körül minden a legnagyobb rendben mutatkozott, a Szolnok Megyei Levéltárban őrzött jegyzőkönyvek egészen más képet mutatnak. Schwajda azon intézkedését, mellyel a romániai turné végén, a minisztériumi dolgozók hibá-

ját kijavítva,²⁷ a színház hazatérését MALÉV különgéppel oldotta meg, a jegyzőkönyvek szerint, a *Néplappal* ellentétben, a megyei vezetés botrányosnak minősítette, s fegyelmi eljárás lefolytatását kezdeményezte. A vizsgálat viszont, a Megyei Végrehajtó Bizottság 1978. augusztus 8-i ülésének jegyzőkönyve szerint, „megállapította, hogy Schwajda György igazgató vétkes felelőtlenséget nem követett el a színház Romániából való hazautazása ügyében, ezért a fegyelmi eljárást megszüntette”.²⁸ A fegyelmit ugyan megszüntették, de az ülésen úgy hivatkoztak az ügyre, mint ami ennek ellenére büntetést érdemelne. A Schwajda elleni eljárás megszüntetése azonban csak előjátékként funkcionált az augusztus 8-i ülés elsődleges napirendi pontjához, mégpedig ahhoz a javaslatához, ami „Schwajda György elvtársnak a Szigligeti Színház igazgatói funkciójából való felmentésére” irányult.²⁹

A javaslat tárgyalásánál, legalábbis a jegyzőkönyv szerint, a felmentés egyértelműnek tűnt, az alapkérdés inkább az volt, hogy milyen magyarázattal, mikortól vezessék be, és vajon Schwajda továbbra is a színháznál maradjon-e. A felmentés időpontjával kapcsolatban végül úgy döntöttek: „a konkrét javaslatunk az, hogy amikor az új igazgató kinevezése véglegessé válik, akkor átadja a folyó ügyeket”.³⁰ A színháznál maradás kérdése azért volt a bizottság tagjai

számára fontos, mert, ahogy azt a Szolnok Megyei Tanács elnöke, Barta László kifejtette, „ha [Schwajda] maradna, meg kellene őt büntetni”. A büntetés indoklásaként Majoros Károly megyei párttitkár véleményét érdemes hosszabban idézni, mert jól összefoglalja a Schwajda-ellenes nézeteket. Majoros volt az, aki pár hónappal korábban, 1978 áprilisában – a *Néplap* fenti tudósítása szerint – a társulati ülésen még nyíltan dicsérete a színház eredményeit, vezetését és műsorpolitikáját, ekkor azonban már azt fejtegette, hogy

egy komoly politikai vezető vagy vezető testület nem teheti ki magát annak, hogy valaki a megbízatását állandóan feltételekhez kösse. „Ha nem kapok három lakást, lemondok.” „Ha nem engedik bemutatni a »Velencei kalmárt« – lemondok”. A „Velencei kalmárt” Magyarországon Gömbös Gyula óta nem mutatták be. Semmi garancia, hogy ebből nem egy antiszemita, apolitikus darab lehetett volna. Lehet másképpen is megrendezni, de ilyen felelősséget sem a Kulturális Minisztérium, sem mi nem vállalhatunk magunkra.³¹

A Majoros első vádja, a Schwajda által már a *Néplap*ban nyilvánosan említett lakáskérdés, nem állt másból, mint abból a – lemondással is nyomatékosított – kérésből, hogy a Budapestre szerződő színészek laká-

sai felett továbbra is a színház rendelkezhessen, s a színházhoz szerződő új tagok használhassák.³²

Majoros második vádja Schwajda ellen *A velencei kalmárra* vonatkozott. Majoros érvelésében a Gömbös-időszakra hivatkozott, mint a darab utolsó színpadra állításának idejére. Gömbös azonban 1936 halt meg, azaz négy évvel az utolsó színpadra állítás előtt. Majoros valószínűleg félelemfelkeltés céljából idézte fel Gömbös alakját, hiszen a korszakban Gömböst „Hitler szálláscsinálójaként”, illetve „a nyílt fasiszta diktatúra bevezetőjeként”³³ értelmezték. A Gömbös által felidézett félelmet pedig Majoros összemosta, legalábbis a jegyzőkönyv szerint, az antiszemitizmussal. Így *A velencei kalmárt* eleve antiszemitanak tételezve, azért nem lehetett bemutatni, mert az összekapcsolódva a Gömbös-, illetve a Horthy-korszakkal, azt a félelmet keltette volna, hogy a szocializmus idején is nyíltan megjelenhet az antiszemitizmus. A helyzet furcsaságát éppen az adta, hogy az 1936-os Művész Színház-i előadás abszolút filozemita beállítású volt, tragikus Shylockkal a főszerepben, s az 1940-es Major Tamás Shylockjával bemutatott, Nemzeti Színház-i előadást pedig szintén lehetett így értelmezni. Majoros tehát tulajdonképpen a tiltás fenntartása mellett érvelt, bár

a Horthy-korszaktól eltérően, nem a Shylockot pozitív színben feltüntető előadás ellen tiltakozva, hanem pont ellenkezőleg, attól a titkos félelemtől vezérelve, hogy a Szolnok megyei és az országos kulturális vezetés szemében teljesen megbízhatatlan, de azért pár hónappal korábban a Szocialista Kultúráért jelvénnel mégis kitüntetett, Paál István rendezésében „antiszemita, apolitikus darab lehetett volna”.³⁴

Mindenesetre, a vita lezárásaként a jelenlévők egyrészt abban állapodtak meg, hogy „Schwajda elvtárs színháznál maradása teljes egészében a saját döntésének a függvénye”,³⁵ másrésztől pedig arra jutottak, hogy „a Városi Bizottság egyetért Schwajda elvtársnak a szolnoki Szigligeti Színház igazgatói beosztásából – saját kérésére történő – felmentésével”.³⁶ Így tulajdonképpen, a bizottság tagjainak nagy megkönnyebbülésére, Schwajda kérésének eleget tettek pontot az ügy végére. Pontosan azért tettek azonban ilyen irányú javaslatot, mert egyrészt Schwajda önként ajánlotta fel lemondását, másrészt pedig a bizottság tagjai tudtak arról, hogy „Kerényi Imre elvtárs a megbízatást elvállalta”.³⁷ Ami viszont azt jelenti, hogy az elvtársak úgy vitatkoztak, hogy már eleve megvolt a döntés Schwajda menesztéséről és Kerényi kinevezéséről. A döntés eredményeképpen Kerényi – a kortárs formula szerint

– zökkenők nélkül átvette a színház irányítását, új műsortervet készített,³⁸ *A velencei kalmár* pedig ismét jó időre lekerült a bemutatható művek listájáról.

Tiltás helyett – eltűnés

Következésképp a fenti bemutató-kísérletekből az derül ki, hogy *A velencei kalmár* ugyan nem állt egyértelmű tiltás alatt, hiszen az évadtervek előterjesztésénél nem indokolták az engedély megtagadását, csak egyszerűen lekerült a műsorrendről. Még akkor is így történt, amikor a rendezők/igazgatók megpróbálták a nyilvánosságot felhasználni az engedélyezés során. Patthelyzet alakult tehát ki: nincs tiltás, de nincs engedély sem.³⁹ Sajnos jelenleg, más darabokhoz és előadásokhoz hasonlóan, nagyon keveset tudunk *A velencei kalmár*ra vonatkozó engedélyeztetési procedúráról. Mindenesetre Majoros fent hosszabban idézett megszólalása jól összefoglalta a szöveggel kapcsolatos fenntartásokat, a bizottsági ülés zárt keretén belül, de mégis nyíltan megnevezve, hogy a rendszer a szöveget antiszemitának tételezte, s az antiszemita színpadra állítástól tartott. Ezt viszont hatalmánál fogva úgy akadályozta meg, hogy egyszerűen nem nyitott vitát a szöveg előadhatóságáról, kizárva a lehetséges rendezőket, színházakat és szereplőket a

diskurzusból. Így a hatalom irányítói előzetesen ellenőrizték a diskurzus termelését, mindenáron redukálva a véletlenszerűen felbukkanó diskurzusok által okozható veszélyeket.

A velencei kalmár be-nem-mutatásának a hagyományát, amit nevezhetünk a hiány hagyományának is, törte meg végül, a szolnoki kísérlet után nyolc évvel, az 1986-os bemutató.

JEGYZETEK

1. Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon – politikai eszmetörténet*, Budapest, Osiris, 2010., 581. A hatvan százalékon belül „a fővárosi zsidóság mintegy negyven, a vidéki hetvenöt százaléka” (Gyurgyák i. m., uott.). Magyarországnak az 1940-es években még több mint 800.000 zsidó lakosa volt, s Európában ők képezték az utolsó, viszonylag érintetlen zsidó közösséget. Bár Magyarország a náci Németország szövetségeseként 1938 elejétől egyre szigorúbb zsidóellenes intézkedéseket vezetett be, csak a német megszállást követő időszakban – 1944. március 19. után – következett be, mint azt Randolph L. Brahm kifejtette, hogy „ez a viszonylag érintetlen zsidó közösség szenvedte el a náci »végső megoldás« programjának leggyorsabb gettósítási és deportálási eljárását” (Randolph L. Brahm: *Magyarország: hadjárat a Holokauszt történelmi emlékezete ellen*, In *A Holokauszt Magyarországon hetven év múltán*, szerk., Randolph L. Brahm és Kovács András, Budapest, Múlt és Jövő, 2015., 232.). A gettósítás és a deportálás viszont nem valósulhatott volna meg ilyen rövid idő alatt a magyar adminisztráció és a lakosság segítsége nélkül.
2. Gyurgyák i. m., 591. Mindenesetre a szocialista rendszer megítélése tekintetében is alapvető ellentmondás húzódott zsidók és nem zsidók között, mivel „a hazai zsidóság számára az orosz csapatok megérkezése valóban felszabadulást jelentett”. Pontosan azért, mert számukra a két világháború közötti időszak Magyarországa, mint a „vészorszakhoz vezető egyenesvonalú útként jelent meg, s a Horthy-korszak egy lényegét tekintve antiszemita politikai rendszerként élt”. Ennek megfelelően úgy vélte a hazai zsidóság többsége, s vele együtt a magyar baloldal, hogy Magyarország akkori vezető politikusait és értelmiségeit súlyos felelősség terheli a történekeért. Megoldásként pedig ebből számukra az következett, hogy „gyökeresen szakítani kell mindazzal, amit a Horthy-rendszer és a korszak Magyarországa jelentett” (Gyurgyák i. m., 593.). Ezzel az értelmezéssel párhuzamosan, a magyar társadalom nem zsidó többségének ez az időszak a háború elvesztését jelentette, az orosz csapatok ittléte pedig megszállásként, sajátos gyarmatosításként tételeződött. „Számukra ugyanis a Horthy-korszak alapvetően egy összeomlott és megrabolt nemzet

regenerálódási kísérletét jelentette, amelyet csak a II. világháború kitörése hiúsított meg” (Gyurgyák i. m., 593.).

3. A Kádár-rendszerben a cionizmus és Izrael megítélése nagyban a Szovjetuniótól függött. Mint azt Győri Szabó Róbert kifejtette, „a Szovjetunió változatlanul nem nézte jó szemmel Izrael amerika-barát politikáját, ez nyilvánvalóan meghatározta a cionizmus megítélését a blokk országaiban. Ennek következtében a kádári hatalom gyanúsnak, veszélyesnek találta a cionizmust, illetve annak terjedését a hazai zsidóság körében, a rendszer az 50-es évek elején a Rákosi hatóságai szétvert cionista mozgalom minden irányzatát változatlanul tiltotta, az Izraellel, a cionizmussal való rokonszenv kinyilvánítását ellenséges és elítélendő nacionalizmusnak minősítette” (Győri Szabó Róbert: Zsidóság és kommunizmus a Kádár-korszakban II., *Valóság*, <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=1031&lap=0>, Letöltés: 2017. június 22.). A cionizmus és Izrael megítélése négy alkalommal vált igazán jelentős tényezővé: az 1960/61-es Eichmann-per, az 1967-es hatnapos háború, az 1972-es müncheni olimpia és az 1973-as jom kippuri háború kapcsán (lásd Győri Szabó i. m.; Csonka Laura: Az Eichmann-per magyarországi sajtóvisszhangja, In *Sorsfordulók és mindennapok. Tanulmányok a 19–20. századi magyar és egyetemes történelemről*, szerk. Strausz Péter és Zachar Péter, Budapest, Heraldika, 2011., 246–265.; és Győri Szabó Róbert: *A kommunizmus és a zsidóság Magyarországon*

1945 után, Budapest, Gondolat, 2009., 317–340).

4. Győri Szabó Róbert: Zsidóság és kommunizmus a Kádár-korszakban I., *Valóság*, <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=1019&lap=0> Letöltés: 2017. június 22.
5. Mint azt Győri Szabó megállapította, „a zsidóság, a zsidó származásúak nagy része az »önkéntes emlékezetkihagyást« választva az integráció érzését – vagy inkább illúzióját – tolta előtérbe a korszakban, melyben a felgyorsult társadalmi mobilitás elmosni látszott a származási különbségeket” (Győri Szabó i. m.).
6. A holokauszt-tabu feloldását Komoróczy Géza korábban tette, mint írta, „minden hivatalos kódosítás mellett is az Eichmann-pertől [1961] kell számítanunk a Holokausztról való nyilvános beszéd kezdetét Magyarországon: a zsidógyilkosság emlékének közüggé válását”. (Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon, II.*, Pozsony, Kalligram, 2012., 1042.)
7. Különösen Száraz György: *Egy előítélet nyomában* című, 1976-ban napvilágot látott esszéjének.
8. 1964-ben jelent meg magyarul Jorge Semprun: *Nagy utazás* c. könyve, amely a 70-es évekre kultuszkönyvvé vált, majd 1967-ben Fábry Zoltán: *Utószezon* c. alkotása is reprezentálta filmen az eseményt. Az Egyetemi Színpadon pedig szintén 1969-ben az Universitas Együttes bemutatta a Halász Péter által írt, Ruszt József rendezte, *A pokol nyolcadik köre* című, itthon és külföldön egyaránt sikert arató, de éppen ezért később be is til-

tott előadást, amely a holokauszt borzalmait állította színpadra Grotowski színházi technikáit használva. Mint azt Gelencsér Gábor a filmekkel kapcsolatban kifejtette, „a holokausztra utaló filmek többségében az ábrázolás helyett az emlékezés kerül előtérbe. Ez a megközelítési mód nem a holokauszt mediális ábrázolhatóságára, hanem a Kádár-kor által sugallt amnéziára reflektál, s annak igyekszik ellenállni. A zsidóüldözés és a holokauszt mint kollektív emlék, az ahhoz való viszony, s ezzel kapcsolatosan az asszimiláció kérdésköre Szabó István filmjeiben válik meghatározóvá. [...] Szabó mellett, főképp a hatvanas években, más alkotók is felvillantják a zsidóüldözés időszakát, illetve annak következményeit, így például Mamcserov Frigyes *Az orvos halálában* [1966], Kovács András a *Hideg napokban* [1966] vagy Gaál István a *Keresztelőben* [1967]. [De Fábri Zoltán is több filmjében] foglalkozik a vész-korszakkal és benne a zsidó sorsokkal (*Két félidő a pokolban* [1961], *Nappali sötétség* [1963], *Az ötödik pecsét* [1976], *Magyarok* [1977]), illetve közvetve utal az időszakra és áldozati sorba kerülő szereplőire (*Hannibál tanár úr* [1956]). A *Két félidő a pokolban* a nyilasok és a nácik groteszk ábrázolásával részben a vész-korszakot és a zsidóüldözést elsőként megfilmesítő Keleti Márton-film, az 1954-es *Fel a fejfel* folytatása, az üldözöttek oldalát viszont a sematikus bohózat lakkozásával szemben összetett és drámai módon ábrázolja. [Majd a nyolcvanas években] nagy számban tartoznak ebbe a körbe a vész-korszak és a zsidóüldözés témáját feldolgozó

történetek, így például Gyöngyössy Imre és Kabay Barna gyermeki nézőpontot érvényesítő munkája, a *Jób lázadása* [1983]; Bacsó Péter anekdotikus karakterű *Hány az óra, Vekker úr?* [1985] és Simó Sándor epizodikus szerkezetű *Isten veletek, barátaim* [1987] című filmje; a tisztaeszlári vérvád történetét nagyszabású tablóban megörökítő Elek Judit-film, a *Tutajosok* [1990]; Szántó Erika két munkája, a holokauszt botrányát szintén gyermeki nézőpontból láttató *Elysium* [1986], valamint az előzményeket vizsgáló *Küldetés Evianba* [1988]; és Sándor Pál sztárokat felvonultató biopicje, a *Miss Arizóna* [1989]. Az *Eszterkönyv* [1988] a holokauszt ábrázolhatatlan eseményének újabb megidézése miatt emelkedik ki a sorozatból” (Gelencsér Gábor: Magyar film és a holokauszt, http://filmvilag.blog.hu/2015/06/08/magyar_film_es_a_holokauszt_lathatatlan_tortenet). Letöltve 2017. június 8.

9. Példaként említhető művek: Gera György: *Terelőút* (1972), Gergely Ágnes: *A tolmács* (1973), Ember Mária: *Hajtúkanyar* (1974), Kertész Imre: *Sorstalanság* (1975), Bárdos Pál: *Az első évtized* (1975), Gyertyán Ervin: *Szemüveg a porban* (1975) vagy a holokauszt-túlélők memoárjai: Markos György: *Vándorló fegyház* (1971), Fazekas György: *Miskolc–Nyiznyij Tagil–Miskolc* (1979), Sallai Elemér: *Mozgó vesztőhely* (1979).
10. Gyáni i. m., 188. Mint azt Györi Szabó kimutatta, „néhány releváns folyóirat, így a *Világosság*, az 1974-től megjelenő *Mozgó Világ*, az 1980-tól kiadott *Medvetánc* hasábjain meg-

jelentek zsidó témájú cikkek, tanulmányok” (Győri Szabó Róbert: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, Budapest, Gondolat, 2009., 341.).

11. Győri Szabó i. m., 341. A katolikus folyóirat, a *Vigilia* 1982 novemberi számát a keresztény-zsidó párbeszédnek szentelte, 1984-ben magyarul is kiadták Gideon Hausner: *Ítélet Jeruzsálemben* című művét az Eichmann-per történetéről, s ugyanebben az évben, „Pozsgay Imre hozzájárulásával, előszavával, Hanák Péter szerkesztésében megjelent a *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus* című tanulmánykötet, amely leköszölte a témában az elmúlt évtizedekben született legfontosabb írásokat, köztük csaknem négy évtizedes csend után Bibó István híres esszéjét. Ugyanebben az évben Párizsban is megjelent egy kötet a *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon* címmel, amely komoly kutatások nyomán született tanulmányokat tartalmazott” (Győri Szabó i. m., 341.). S ugyancsak 1984-ben „a már nyíltan rendszerellenes demokratikus ellenzék illegális lapja, az *AB Hírmondó* „Nyílt levél a magyar társadalomhoz és a magyar zsidósághoz” címen leköszölt egy írást, pontosabban egy olyan politikai programot, amely „35 év után először fogalmazta meg a szuverén zsidó politika iránti igényt és egy ilyen politika lehetséges elveit” (Kovács András idézi Győri Szabó i. m., 347.). A következő évben pedig a *Medvetánc* c. folyóiratban jelent meg Erős Ferenc, Kovács András és Lévai Katalin: „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó

vagyok? Interjúk” című tanulmánya (*Medvetánc*, 1985 (2–3): 129–145).

12. Az előadás eredetileg nem a Nemzeti produkciója volt, hiszen premierjét a Városi Színházban tartották 1939 decemberében, a Nemzeti fiatal színészeinek a részvételével. A nemzeti akkori igazgatója, Németh Antal látta a produkciót, s meghívta a színházba. A Nemzetiben az előadást 1940. február 13-án játszották (rend.: Both Béla, Shylock – Major Tamás).
13. Shakespeare: *A velencei kalmár* (bem.: Nemzeti Színház, 1986. március 20. rend.: Sík Ferenc, Shylock – Gábor Miklós).
14. Az állítólagos olvasói levél a következőképpen jelent meg: „Olvastam lapjukban, hogy a jövő idényben a Nemzeti Színház egy Magyarországon rég nem látott Shakespeare-művet, *A velencei kalmárt* szándékszik színre vinni” (N. n.: C. n., *Film, színház, muzsika*, 1964. augusztus 3., 4.) A válasz felsorolja a magyar hagyományt, megemlítve azokat a magyar színészeket – Tóth József, Újházi Ede, Gál Gyula, Csontos Gyula, Gellért Lajos, Major Tamás –, akik ezen időszak alatt Shylockot formálták meg.
15. Legalábbis Sík 1986-ban, *A velencei kalmár* bemutatója előtt készült interjúban arra hivatkozott, hogy már tizenöt évvel korábban is szeretne volna megrendezni (lásd Molnár Gabriella: *A velencei kalmár* próbáján – Interjú Sík Ferencsel, *Esti Hírlap*, 1986. február 4., 8.).
16. Erről lásd Imre Zoltán: *A nemzet színpadra állításai – A magyar nemzeti-színház-elképzelés főbb momentumai 1837-től napjainkig*, Budapest, Ráció,

- 2013., 178–221. Ezzel párhuzamosan A Népszínház a 25. Színház és az Állami Déryné Színház összevonásával jött létre 1978-ban (lásd Nánay István: Nemzeti intermezzo, *Beszélő*, 1998/10., 85–87, <http://beszelo.c3.hu/98/10/15nan.htm> és Ring Orsolya: Megalakul a Népszínház. 1978. Az Állami Déryné Színház és a Huszonötödik Színház összeolvadása, *ArchívNet* 2007/6., http://archivnet.hu/pp.hir.nyomtat.php?hir_id=174. Letöltés: 2018. január 3.).
17. N. n.: Jubileumi társulati ülés, *Szolnok Megyei Néplap*, 1978. április 11., 1. „Andai Kati és Czibulás Péter kiváló munkáért jelvényt, Nádor László karmester és Pál (sic!) István rendező a szocialista kultúráért jelvényt kaptak” (N. n.: i. m., 1.).
 18. Schwajda a sikerek között említette, hogy a *Puntilla úr* a Nemzetiben vendégszerepel, *A nap gyermekei* c. előadással pedig a romániai Galacba indulnak vendégszereplésre (lásd Valkó Mihály: Hová, merre Szigligeti – Interjú Schwajda Györggyel, *Szolnok Megyei Néplap*, 1978. június 11., 7.).
 19. Valkó i. m., 7.
 20. Valkó i. m., 7.
 21. Később Bogácsi Erzsébetnek adott interjújában Schwajda úgy emlékezett, hogy előzetesen megbeszélte Aczéllal *A velencei*-bemutatót, aki beleegyezett, majd megijedt, s visszavonta az engedélyt. Schwajda az Aczéllal való találkozásról: „Elmondtam a magamét: képtelenségnek tartom, hogy az a betiltás legyen érvényben, amelyet 1940-ben a nyilasok rendelték el a Nemzeti Színház előadása ellen. [...] Nem is fejtegette, a darab erről szól, arról szól. Nem állította azt, ebben a színműben »zsidóznak«, s ez rossz vért szülhet. [...] Miután látta, nemigen tudunk egymással zöldágra vergődni, bólintott: jó! De akkor egyelőre ne tudjon senki a tervről! Valami ilyesmi lett a vége: legalább maradjanak csöndben! [Aztán később, megérkezett Aczél megbízásából Tóth Dezső telefonja.] Megmondtuk, hogy nem tudhat róla senki! Nem tartottad be az alkut! Most már nem lesz bemutató!” (Schwajda, idézi Bogácsi i. m., 22).
 22. – ti –: A Nap gyermekeivel Galacban és Constancában, *Szolnok Megyei Néplap*, 1978. június 28., 5.
 23. – ti –: A színház eddigi legjelentősebb évadja volt, *Szolnok Megyei Néplap*, 1978. június 30., 5.
 24. N. n.: Évadnyitó társulati ülés s Szigligeti Színházban, *Szolnok Megyei Néplap*, 1978. augusztus 23., 1.
 25. Majoros Károly (1925–2006): Tanítói oklevelet szerzett, 1946-tól Szolnok megyében oktatott. 1948-tól kollégiumi-és iskolaigazgató volt. 1952-ben lett a DISZ Szolnok megyei Bizottsága titkára. 1956-tól a Szolnok megyei Tanács VB művelődési osztály személyzeti előadója volt. 1959-ben került az MSZMP Szolnok megyei pártbizottsága munkatársai közé, politikai munkatárs, majd 1967-től osztályvezető, 1972-ben titkár volt. 1982. április 5. és 1988. január 5. között az MSZMP Szolnok megyei pártbizottsága első titkára volt. 1949-től volt tagja a Magyar Dolgozók Pártjának, majd az MSZMP-nek. 1964-ben pártfőiskolát, 1970-ben egyetemet vég-

- zett, az ELTE-n bölcsészdoktori címet szerzett.
26. N. n.: i. m., 1.
27. Mint azt Schwajda elmesélte, „a Romániából való visszaútra a minisztérium foglalta le a jegyeket, de kint kiderült, hogy az a vonat, amelyiket kinézett a minisztérium nekünk, s amelyekre a jegyeket kellett volna érvényesítenünk, az a vonat nincs is. Mert az csak idényjelleggel közlekedik. A román államvasutaktól kértem igazolást, pecsétes papírt, hogy az a vonat nincs is. [...] Majd fölhívtam a minisztériumot, s megmondtam, hogy lehetetlen helyzetbe kerültünk, s nem akarok balhét. A minisztérium tanácsstalankodott. Küldjenek ide egy repülő! [...] Egy IL-18-assal másfél óra alatt Budapesten voltunk” (Schwajda, idézi Bogácsi i. m., 24).
28. MSZMP Szolnok Megyei Végrehajtó Bizottsági ülés jegyzőkönyve, 1978. augusztus 8., 6–7., MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, XXXV. 1. fond 2. fondcsoport 1978. 22–23.
29. Jegyzőkönyv i. m., 1.
30. Jegyzőkönyv i. m., 7.
31. Jegyzőkönyv i. m., 7.
32. Lásd Schwajda, idézi Bogácsi i. m., 20.
33. Dévényi Anna: A magyar történelem-tankönyvek ideológiai-szemléleti és didaktikai változásai 1945 és 1989 között – egy ellenforradalmi miniszterelnök példáján, *Történelemtanítás online*, 2011(1), <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2011/03/devenyi-anna-a-magyar-tortenelemtankonyvek-ideologiai-szemleleti-es-didaktikai-valtozasai-1945-es-1989-kozott-egy-ellenforradalmi-miniszterelnok-peldajan-02-01-06/> Letöltve 2017. június 26.
34. Majoros félelmét nem támasztja alá a darab összefoglalásáról és a rendezői koncepcióról maradt feljegyzés: „...két szembenálló alak... Antonio, a maradi gondolkodású s már-már az ostobaságig jótékony velencei kalmár és Shylock, a származása és foglalkozása miatt lépten-nyomon megalázott, s emiatt könyörtelenné váló velencei bankár is, aki az időben meg nem fizetett adósság fejében ellenlábasa egy font húsát követeli. [...] A győztesek, azaz Antonio és barátai kíméletlen és aránytalanul súlyos megtorlásukkal messze fölülmúlják Shylock görcsös és védekező kegyetlenségét. S vajon a pillanatnyi helyzet, a mindenkori jog igazsága egyezik-e a történelmi fejlődés diktálta igazsággal? [...] Paál István rendezésében, Shylock alakját pedig [...] vendégként Major Tamás [...] formálja meg, aki a darab 1940-es Nemzeti Színház-beli betiltott előadásán játszotta ezt a figurát” (Műsorszöveg magyarázat, In *Emlékkönyv 1978–1992*, szerk., Szeredás András, Matuz János, Kőfaragó Gyula, Szabó Gyula, Szolnok, Szigligeti Színház, 1992., 10.). Ezúton szeretném megköszönni Farkas Irénnek a Szolnoki Szigligeti Színház művészeti titkárának a segítségét, aki a fenti dokumentumot eljuttatta hozzám.
35. Jegyzőkönyv i. m., 7.
36. Jegyzőkönyv i. m., 9.
37. Jegyzőkönyv i. m., 8. Egy minisztériumi feljegyzés szerint Majoros

már előzőleg egyeztetett a felső vezetéssel. A minisztérium munkatársa, Orosz László írta 1978. augusztus 1-i feljegyzésében Tóth Dezső részére Szolnokkal kapcsolatban, hogy „Schwajda visszatért Spanyolországból és Székely Gábor – veled történt megbeszélése alapján – rábírta lemondásának visszavonására. Ezzel egyidejűleg a Szolnok megyei Pártbizottság ideológiai titkára Főosztályunk segítségét kérte, hogy megbeszélést folytathasson Kerényi Imrével, mint igazgatójelölttel. Tájékozódásom szerint [Székelytől, Schwajdától, Kerényitől és Majoros ideológiai titkártól szerzett információk] Schwajda örömmel maradna és Kerényi is szívesen vállalna a megbízatást. Kerényi kinevezésétől Székely és Schwajda idegenkedik és kilátásba helyezték, hogy ez esetben a színháztól megválna Pál (sic!) István és Csiszár is [aki időközben megverte Horváth Jenőt]. A megyei pártbizottság álláspontja határozottságot tükröz: megoldást akarnak, de nem Schwajdával.” (Orosz László levele Tóth Dezsőnek, 1978. augusztus 1., MNL OL XIX-I-7-d-810-1978 (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – Kulturális Minisztérium – Tóth Dezső miniszterhelyettes iratai), 3–4.). Majd Orosz az ügyben azt javasolta, hogy „a Kerényi Imre-féle megoldást kell támogatnunk; igaz, nem teljesen a Székely-féle színházat csinálná, de jó művész, közéleti munkássága is közismert, a színházi világban megfelelő vonzó erővel bír, vezetési gyakorlata legalább olyan, mint Schwajdájé. Inkább vállaljuk

három hónap után az új vezető [vezetők] kinevezését, mint a megfontolatlan, felelőtlen, hebehurgya kalandorságot” (Orosz i. m., 4.). Orosz tanácsa úgy tűnik, meghallgatásra talált főnökénél.

38. Az új évadterv a következő darabokból állt: Albee: *Nem félünk a farkastól*; Tolsztoj: *Legenda a lóról*; Örkény: *Vérrokonok*; Bacchus; Shakespeare: *Macbeth*; Gorkij: *A hamis pénz* (N. n.: i. m., 1.). Mindenesetre ezzel a repertoárral is sikerült botrányt okozni az 1978–79-es évadban, nem is egyet. Botrány lett Paál Istvánnak a *Nem félünk a farkastól* rendezéséből, valamint a Csiszár Imre által rendezett *Macbeth*-bemutatóból is. A szolnoki színházban a következő évadokban is tartottak botrányosnak ítélt bemutatásokat: főleg Paál rendezései (Beckett: *A játszma vége*; Jarry: *Lángra vert Übü*; Madách: *Tragédia*) számítottak annak, de ebbe a kategóriába sorolták Babarczy Lászlónak Bulgakov *Biborsziget*, valamint Ljubimovnak *Csere szélvédett árnyékban* című rendezéseit is (lásd Tiszai Lajos: *Thália a Tisza partján*, In *Szolnok: A várispánságtól a harmadik évezred küszöbéig*, szerk. Szász József, Szolnok, Dinasztia, 2000., 93–102).
39. A *velencei kalmár* be nem mutatása nemcsak itthon mutatkozott opciónak, hanem az NSZK-ban is, annak ellenére, hogy számos *Velencei*-produkciót állítottak színpadra. Mint arra Sabine Schültig felhívta a figyelmet, „néhány német kritikus azt is kétségbe vonta, hogy a darabot elő lehet-e egyáltalán adni: 1960-ban a mannheimi színház vezetője végül

úgy döntött, hogy leveszi *A velencei kalmárt* a programról, mert nem akart olajat önteni az újjáéledő antiszemitizmus tüzére. 1985-ben, a drámaíró és kritikus Rolf Hochhuth egyenesen azt kérte, hogy „ne játszatok soha többé”, a rendező Heinz Hilpert pedig azt mondta, hogy csak akkor rendezné meg, ha „negyven

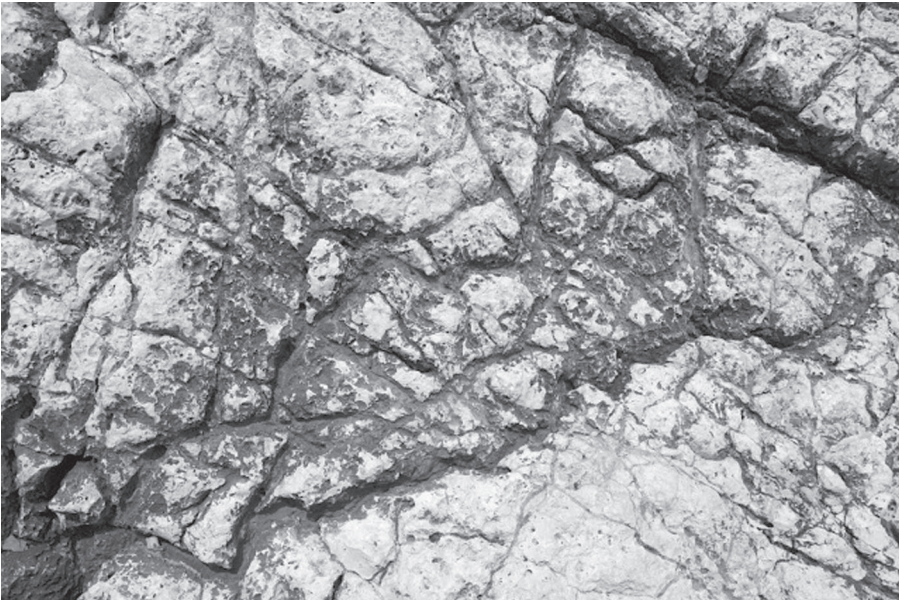
zsidó ülne az első sorban és mind csak röhögne az előadáson” (Sabine Schülting: „I am not bound to please thee with my answers”: *The Merchant of Venice* on the post-war German stage, *In World-Wide Shakespeare – Local Appropriations in Film and Performance*, szerk. Sonia Massai, London és New York, Routledge, 2005., 66.).

**ÁLLJ FEL A FOTELBŐL
ÉS CSATLAKOZZ!**
info.nyomtassteis@gmail.com

NYOMTASS TE IS
HÍREK, AMELYEK NEM JUTNAK EL MINDENKIHEZ
WWW.NYOMTASSTEIS.HU

TAMOGASS TE IS!
Magnetbank
16200223-10026139
eDemokrácia Műhely Egyesület

© Kovács Bodor Sándor

VIDÍTÓ KEDVEZMÉNYEK!

Ne búsuljon tovább!

A Magyar Narancs-olvasókártyával akár több ezer forintot is spórolhat kedvenc helyein.

Rendelje meg most **11 288 forint kedvezménnyel*** mindössze 19 860 forintért a Magyar Narancsot, és legyen Ön a legtöbb helyen **20 százalék kedvezményre** jogosító „Olvasókártya”!

Már csak ezért is érdemes egy évre előfizetni!

Az áruspéldányhoz képest.

Az előfizetés lejártáig 20% kedvezményt nyújt:

Bethlen Téri Színház • Cirko-Gejzír • Fonó
Budai Zeneház • Irók Boltja • Jurányi
Produkciós Közösségi Inkubátorház • Katona
József Színház és Kamra • Ludwig Múzeum
• Nemzeti Táncszínház • Örkény Színház •
Petőfi Irodalmi Múzeum • Széké Színház •
Trafó • Zsolnay Örökségkezelő (Pécs)

10% kedvezményt nyújt:

Tranzit Art Café

7% kedvezményt nyújt:

Líra Könyvesboltok

magyarnarancs.hu/elofizetes

MAGYAR NARANCs

AJÁNDÉKOZZON ÉLET ÉS IRODALMAT!

Lepje meg családtagjait, barátait, üzletfeleit
Élet és Irodalom-előfizetéssel!

Rendelje meg igényes grafikai kivitelű ajándék-
utalványunkat, s adja át annak, akit tartalmas
és maradandó ajándékkal kíván megtisztelni.
Hónapokon át mindig Önre emlékezteti majd őt
a hetenként érkező *Élet és Irodalom*.

Az ajándékutalvány
megrendelhető,
illetve megvásárolható
a szerkesztőségben:

1089 Budapest,
Rezső tér 15.,
tel.: 210-5149,
210-5159,
fax: 303-9241,
e-mail:
lapterjesztes@es.hu,
es@es.hu

Az előfizetés díja: negyedévre
6300 Ft, fél évre **10 800 Ft**,
egy évre pedig **19 860 Ft**

ÉLET ÉS IRODALOM
IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

